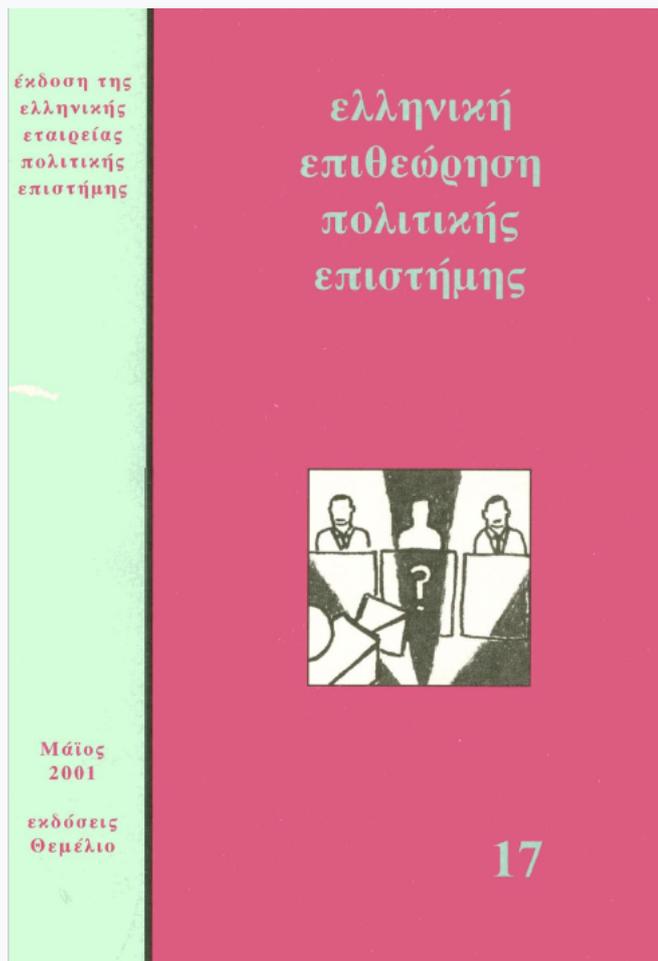

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 17 (2001)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2000

Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001

Τάκης Σ. Παππάς

doi: [10.12681/hpsa.15195](https://doi.org/10.12681/hpsa.15195)

Copyright © 2017, Τάκης Σ. Παππάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παππάς Τ. Σ. (2017). Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17, 71-102. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15195>

ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1981-2001

Το άρθρο αποτελεί μια προσπάθεια αναθεώρησης της κρατούσας στη σχετική βιβλιογραφία άποψης, σύμφωνα με την οποία το σύγχρονο κομματικό σύστημα, αφενός μεν, αποτελεί συνέχεια του προδικτατορικού συστήματος, αφετέρου δε, χαρακτηρίζεται από (περιορισμένο) πολυκομματισμό και ισχυρή πόλωση. Αντίθετα, υποστηρίζει αυτό το άρθρο, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις εκλογές του 1981 και εξακολουθεί να παραμένει σε ισχύ είναι κλασικός δικομματισμός. Στο πρώτο μέρος, αναπτύσσεται μια κριτική θεώρηση της κρατούσας αντίληψης στη βάση τριών ερωτημάτων: εμπειρικού, θεωρητικού και ερμηνευτικού χαρακτήρα. Στη συνέχεια επιχειρείται η καταμέτρηση των «σημαντικών» κομμάτων που διαθέτει το σύγχρονο κομματικό σύστημα. Η καταμέτρηση αποδίδει δύο μόνο σημαντικά κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., πράγμα που θεμελιώνει την υπόθεση περί δικομματισμού. Στο τρίτο μέρος, η συζήτηση εστιάζεται στα χαρακτηριστικά του εκλογικού ανταγωνισμού στο δικομματικό σύστημα. Η μεγάλη και συνεχής εξασθένηση της πόλωσης στοιχειοθετείται από τρεις κατηγορίες εμπειρικού υλικού: (α) τη σύγκλιση των δύο σημαντικών κομμάτων όσον αφορά τις ιδεολογικές τους θέσεις, καθώς και τις πολιτικές που εφαρμόζουν· (β) την περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει το κομματικό σύστημα· (γ) τη συμπεριφορά των εκλογέων, η οποία χαρακτηρίζεται από μη-συμμετοχική δράση, έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική και αυξανόμενο κυνισμό.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά την εγκαθίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας αποτελεί συνέχεια του προδικτατορικού κομματι-

* Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

κού συστήματος. Παρόμοια με εκείνο, το σύγχρονο σύστημα θεωρείται *πολυκομματικό*, δηλαδή περιέχει περισσότερα των δύο σημαντικών κομμάτων, και *πολωμένο*, δηλαδή χαρακτηρίζεται από μεγάλη ιδεολογική απόσταση ανάμεσα στα κόμματα. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, η αντίληψη αυτή δεν είναι σωστή. Εάν ως κομματικό σύστημα εννοούμε «το σύστημα αλληλεπιδράσεων που προκαλείται από τον μεταξύ κομμάτων ανταγωνισμό» (Sartori, 1976, σ. 44), αλλαγή κομματικού συστήματος υπάρχει όταν «εξαιτίας ιδεολογικών, στρατηγικών ή εκλογικών μεταβολών, μεταβάλλεται [και] η κατεύθυνση του εκλογικού ανταγωνισμού» (Maier, 1997, σ. 52). Τέτοιες μεταβολές είναι δυνατόν να αφορούν είτε τα επιμέρους κόμματα (αλλαγές μεγέθους, αυξομειώσεις του αριθμού των κομμάτων, της μεταξύ τους ιδεολογικής απόστασης, κλπ.) είτε το ίδιο το σύστημα στο σύνολό του, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, μετά από αλλαγές σε ισχύοντα εκλογικό νόμο (Pennings - Lane, 1998, σ. 5-6). Πράγματι, ανάμεσα στα προ και μετά τη δικτατορία κομματικά συστήματα, τέτοιες μεταβολές αφθονούν. Αρκεί απλώς να αναφέρω τον συνεχώς φθίνοντα ρόλο της κομμουνιστικής Αριστεράς, την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ, ενός αρχικά «μη-κατεστημένου» κόμματος, σε μακρόβιο κυβερνητικό κόμμα, καθώς και –ιδίως μετά το 1981– τη δραστική μείωση των κομμάτων. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω μεταβολών, ο εκλογικός ανταγωνισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μείωση της πόλωσης και την σταθεροποίηση κεντρομόλου εκλογικής δυναμικής, πράγμα που επέφερε τη διακοπή της συνέχειας από την προηγούμενη περίοδο και τη δημιουργία νέου τύπου κομματικού συστήματος.¹

Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στην πρώιμη περίοδο της Μεταπολίτευσης παραμένει αμετάβλητο. Στην πραγματικότητα, από το 1974 μέχρι σήμερα, έχουν αναπτυχθεί στην Ελλάδα, όχι ένας αλλά δύο τύποι κομματικού συστήματος. Ο πρώτος τύπος είχε τα χαρακτηριστικά πολωμένου πολυκομματισμού και συνέπεσε με τη διαπλαστική περίοδο του νέου πολιτικού συστήματος (1974-1981). Ο δεύτερος τύπος κομματικού συστήματος συμπίπτει με την παγίωση του δημο-

1. Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι συγγραφείς ενός πρόσφατου άρθρου (Bruneau κ.ά., 2001), στην Ελλάδα, «αυτό που πάνω απ' όλα διαφοροποιεί το ασταθές προδικτατορικό πολιτικό σύστημα από τη δημοκρατία που το διαδέχτηκε μετά το 1974 είναι η σταδιακή αλλά σαφέστατη μείωση της πόλωσης στην άσκηση πολιτικής».

κρατικού πολιτεύματος που διαμορφώθηκε μετά τις εκλογές του 1981 και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη δύο σημαντικών κομμάτων και (με εξαίρεση την περίοδο 1981-85, για την οποία περισσότερα παρακάτω) τον σταδιακό περιορισμό της πόλωσης.

Αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης είναι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις εκλογές του 1981 και, ήδη επί μια εικοσαετία, παραμένει σε ισχύ. Βασική της θέση είναι ότι αυτό το σύστημα δεν είναι ούτε πολυκομματικό ούτε πολωμένο. Αντίθετα, πρόκειται για ένα τυπικά μη πολωμένο δικομματικό σύστημα. Στο θεωρητικό μέρος, υιοθετώ την τυπολογία κομματικών συστημάτων που έχει προτείνει ο Giovanni Sartori (1976) και, σε μεγάλο βαθμό, ακολουθώ την αναλυτική του προσέγγιση. Αυτή, σε σχέση με άλλες προσεγγίσεις (χαρακτηριστικότερες είναι εκείνες των: Duverger, 1954· Dahl, 1966· Blondel, 1968· Rokkan, 1968· Lijphart, 1977), παραμένει η πλέον χρήσιμη, αφού αναλύει τον πολιτικό ανταγωνισμό (και, συνεπώς, ολόκληρη τη δομή του κομματικού συστήματος) αξιοποιώντας τόσο τον αριθμό των διαθέσιμων κομμάτων όσο και τη μεταξύ τους ιδεολογική πόλωση.

Το άρθρο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, εκτίθεται η κρατούσα αντίληψη για το σύγχρονο ελληνικό κομματικό σύστημα και εντοπίζονται ορισμένα ζητήματα που προκαλούν προβληματισμό. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται η καταμέτρηση των «σημαντικών» κομμάτων που διαθέτει το κομματικό σύστημα. Προκύπτει ότι τέτοια κόμματα είναι μόνον δύο, το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ., πράγμα που θεμελιώνει την υπόθεση περί του δικομματικού χαρακτήρα του συστήματος. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, η συζήτηση επικεντρώνεται στη λειτουργία του πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα. Όπως τυπικά συμβαίνει στα δικομματικά συστήματα, η μείωση της ιδεολογικής πόλωσης οδηγεί στη διεύρυνση του μεσαίου χώρου και σε πολιτική μετριοπάθεια. Αυτό κάνει τη σύγχρονη πολιτική λιγότερο ίσως ενδιαφέρουσα απ' ό,τι παλαιότερα· προφυλάσσει όμως το δημοκρατικό πολίτευμα από επικίνδυνους κλυδωνισμούς, όπως εκείνους που στο παρελθόν είχαν οδηγήσει στην κατάλυσή του.

2. ΚΡΑΤΟΥΣΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ, ΑΝΑΠΑΝΤΗΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Σε τρία σημαντικά άρθρα γραμμένα προς τα μέσα της δεκαετίας του '80, πρώτος ο Γιώργος Μαυρογορδάτος πρότεινε μια ολοκλη-

ρωμένη θεωρητική ανάλυση του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος, η οποία, μέχρι σήμερα, έχει ελάχιστα αμφισβητηθεί (Μανρογορδάτος, 1983β, 1983γ, 1984).² Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, μετά την πτώση της δικτατορίας, σχηματίστηκαν στην Ελλάδα τρία σημαντικά κόμματα, η Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, κάθε ένα από τα οποία αντιστοιχεί σε μία από τις τρεις πολιτικές παρατάξεις που αναπτύχθηκαν στη χώρα μετά τη δεκαετία του '40, δηλαδή τη Δεξιά, το Κέντρο και την Αριστερά (Μανρογορδάτος, 1983β, σ. 3-5 και 1984, σ. 156, 168). Βασιζόμενος σε μια τέτοια «τριπολική» αντίληψη του σύγχρονου κομματικού συστήματος, ο Μαυρογορδάτος δεν είχε δυσκολία να υποστηρίξει τη «δομική συνέχεια» από το προδικτατορικό ή ακόμη και παλαιότερα συστήματα, αφού, όπως γράφει, η «ιστορική τριπολική δομή [...] έχει υπάρξει το σταθερότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού πολιτικού τοπίου από την αρχή του [20ού] αιώνα» (Μανρογορδάτος, 1984, σ. 163). Η συνέχεια του κομματικού συστήματος αποκαταστάθηκε «πλήρως» στις εκλογές του 1981, όταν, μετά την κατάρρευση της ΕΔΗΚ, το ΠΑΣΟΚ κατέλαβε το κέντρο, αναδεικνυόμενο έτσι σε αποκλειστικό φορέα της κεντρικής ιδεολογίας και επικρατούμενη των ψήφων των κεντρικών οπαδών.

Εντούτοις, συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας, παρά την τριπολική του δομή, το σύστημα εμφανίζεται πολωμένο μεταξύ των μεγαλύτερων μόνο κομμάτων, ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., αφού η Αριστερά βρίσκεται αποκλεισμένη από την εξουσία. «Είναι σε αυτό ακριβώς το σημείο», γράφει ο Μαυρογορδάτος (1983β, σ. 17), «που η δομική συνέχεια [του μεταπολιτευτικού από το προδικτατορικό κομματικό σύστημα] εμφανίζεται περισσότερο εντυπωσιακή [...] [αφού] ο διπολικός ανταγωνισμός έχει υπάρξει μόνιμο χαρακτηριστικό του ελληνικού κομματικού συστήματος». Επιχειρώντας να προσαρμόσει την παραπάνω αντίληψη στην τυπολογία του Sartori, ο Μαυρογορδάτος χαρακτηρίζει το σύγχρονο κομματικό σύστημα στην Ελλάδα ως «περιορισμένο αλλά πολωμένο πολυκομματισμό» (limited

2. Από τις ελάχιστες αναθεωρητικές απόψεις, βλ. ιδίως Seferiades (1986) και Πάσχος (1984), οι οποίοι όμως καταλήγουν σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. Για τον πρώτο συγγραφέα, το σύγχρονο κομματικό σύστημα ανήκει στην κατηγορία του «ακραίου και πολωμένου πολυκομματισμού», ενώ ο δεύτερος συγγραφέας θεωρεί το σύστημα ως δικομματικό, πράγμα που, στο βαθμό που γνωρίζω, αποτέλεσε στη σχετική βιβλιογραφία την πρώτη (και μόνη;) μη δημοσιογραφική πρόταση περί δικομματικού συστήματος.

but polarized pluralism), μια κατηγορία που απλώς αναφέρεται, δίχως περαιτέρω επεξηγήσεις, στο έργο του Sartori (1976, σ. 289) ως «παρεκκλίνουσα περίπτωση».³

Σε παρόμοιο με τον Μαυρογορδάτο μήκος κύματος, ο Ηλίας Νικολακόπουλος θεωρεί ότι το σύγχρονο κομματικό σύστημα ανήκει στην κατηγορία του «απόλυτου» (1990, σ. 203) και «πολωμένου τρικομματισμού» (1989, σ. 100), δηλαδή ένα σύστημα βασισμένο στους τρεις πόλους που διαμορφώθηκαν κατά την προδικτατορική περίοδο. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Όσον αφορά τον αριθμό των κομμάτων δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ελληνικό σύστημα παρέμεινε σταθερά, τα τελευταία τριάντα χρόνια, στην κατηγορία του περιορισμένου πολυκομματισμού, ο οποίος μάλιστα, κατά τη μεγαλύτερη χρονική περίοδο, ταυτίστηκε ουσιαστικά μ' έναν σχεδόν απόλυτο τρικομματισμό» (Νικολακόπουλος 1989, σ. 100-101).

Εμφανής είναι και εδώ, όπως στον Μαυρογορδάτο, η έμφαση στην τριπαραταξιακή λογική προηγούμενων συστημάτων, η οποία άρχισε να μορφοποιείται στη δεκαετία του '30 και αποκρυσταλλώθηκε μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Έκτοτε, η συνέχεια του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος από το προδικτατορικό σύστημα, η οποία «πραγματοποιήθηκε μέσα από την εξαναγκαστική συγχώνευση της κάθε παραδοσιακής πολιτικής οικογένειας σε έναν κομματικό σχηματισμό» (Νικολακόπουλος, 1989, σ. 102, 1984, σ. 109), θεωρείται ως αναμφισβήτητο δεδομένο.

Η αντίληψη ότι το κομματικό σύστημα που σχηματίστηκε μετά το 1974 αποτελεί συνέχεια του προδικτατορικού συστήματος και χαρακτηρίζεται από πολυκομματική (τριπολική) δομή και διπολικό ανταγωνισμό δημιουργεί τρία αναπάντητα ερωτήματα: ένα εμπειρικό, το δεύτερο θεωρητικό, το τελευταίο ερμηνευτικό.

α) Ξεκινώ με το εμπειρικό ερώτημα: Εάν το σύγχρονο κομματικό σύστημα είναι πράγματι δομικά παρόμοιο (και συνεχές) με εκείνο που ίσχυε πριν από το 1967, πώς εξηγούνται οι σημαντικές διαφορές, αφενός ως προς την εκάστοτε ισχύ και θέση των τριών

3. Ο Sartori θεωρεί ως «παρεκκλίνουσες» εκείνες τις περιπτώσεις όπου, σύμφωνα με την τυπολογία που ο ίδιος προτείνει, ο αριθμός των κομμάτων (π.χ. τρία κόμματα) δεν ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά του εκλογικού ανταγωνισμού που αυτά αναπτύσσουν (π.χ. διπολικός ανταγωνισμός).

«πόλων» στα αντίστοιχα κομματικά συστήματα και, αφετέρου, ως προς τα χαρακτηριστικά του πολιτικού ανταγωνισμού σε κάθε ένα σύστημα; Γίνομαι αμέσως συγκεκριμένος:

Στο χώρο της Αριστεράς, πρώτα, η πλήρης νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας το 1974, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, συνέβαλαν στη δραστική μείωση του ρυθμιστικού ρόλου που κατείχε το ΚΚΕ ήδη από τον Μεσοπόλεμο και, αργότερα ως ΕΔΑ, έως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.⁴ Στα χρόνια που ακολούθησαν την παλινόρθωση της δημοκρατίας – με μόνη ίσως εξαίρεση τις σύντομες συγκυβερνήσεις στα τέλη της δεκαετίας του '80– το ΚΚΕ και τα άλλα κόμματα της Αριστεράς απώλεσαν τη δυνατότητα καθοριστικού ρόλου στις σημαντικές εξελίξεις, πράγμα που τελικά τα οδήγησε σε εκλογική συρρίκνωση και πολιτική περιθωριοποίηση.

Αλλά και στο χώρο της Δεξιάς, οι αλλαγές δεν ήταν μικρότερης σημασίας. Η πολιτική εξουδετέρωση πρώην ισχυρών εξωθεσμικών παραγόντων (παλάτι, στρατός, παρακράτος), καθώς και η θεσμική νομιμοποίηση της Αριστεράς επέφεραν το ιστορικό τέλος της μετεμφυλιακής Δεξιάς – δηλαδή, της ενιαίας κοινωνικής και πολιτικής παράταξης, με κύρια συνδυετική ύλη τον αντικομμουνισμό. Στις νέες συνθήκες της Μεταπολίτευσης, η Ν.Δ., κύριος εκφραστής του ελληνικού συντηρητισμού, παρουσιάστηκε ως απλό κόμμα (και

4. Η πρώτη φορά που το ΚΚΕ αναδείχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων ήταν το 1936, όταν τα εκλογικά αποτελέσματα εκείνης της χρονιάς ανέδειξαν ισοδύναμες τις δύο κυρίαρχες πολιτικές παρατάξεις, το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό, οδηγώντας έτσι σε αδιέξοδο τον ως τότε κυρίαρχο δικομματισμό. Το αδιέξοδο ξεπεράστηκε προσωρινά με την εκλογή ως Προέδρου της Βουλής του Θεμιστοκλή Σοφούλη, η οποία πραγματοποιήθηκε χάρι στη συμφωνία του Κόμματος Φιλελευθέρων με το ΚΚΕ, γνωστή ως σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα (Μανρογordatos, 1983α, σ. 53, 347-348· Νικολακόπουλος, 1985, σ. 108). Στην επόμενη πολιτική περίοδο, και ειδικά μετά τη δημιουργία της ΕΔΑ, το 1951, η εκλογική επιρροή της Αριστεράς επέδειξε μεγάλη σταθερότητα και, συγχρόνως, σημαντική ικανότητα επηρεασμού των πολιτικών εξελίξεων. Το 1951, η τακτική της ΕΔΑ –το περίφημο «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος»– διευκόλυνε «την εγκαθίδρυση αυτού που ονομάστηκε κράτος της Δεξιάς» (Νικολακόπουλος, 1985, σ. 199)· το 1956, η ΕΔΑ συνέπραξε εκλογικά με τη Δημοκρατική Ένωση υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου· το 1958, υποστηριζόμενη από σχεδόν ένα τέταρτο του εκλογικού σώματος, αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση, προξενώντας έτσι, το 1961, τη δημιουργία της Ένωσης Κέντρου, άμεσος σκοπός της οποίας ήταν, σύμφωνα με τα λόγια του Γεωργίου Παπανδρέου, ο εκλογικός περιορισμός της ΕΔΑ, ώστε να παύσει αυτή να αποτελεί «ρυθμιστικό παράγοντα» (αναφέρεται στο Νικολακόπουλος, 1985, σ. 258).

όχι ως *παράταξη*), έχοντας μάλιστα συχνά να ανταγωνιστεί –με σημαντικότερες για την ίδια συνέπειες– κόμματα και άλλες πολιτικές δυνάμεις επίσης προερχόμενα από τη μήτρα της πρώην ενιαίας Δεξιάς.

Τέλος, η παραταξιακή ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με την Ένωση Κέντρου που προτείνει ο Μαυρογορδάτος και άλλοι συγγραφείς είναι μάλλον παρακινδυνευμένη. Παρά τις συχνές αναφορές του Ανδρέα Παπανδρέου κατά την πρώιμη περίοδο ανάπτυξης του Κινήματος στην ιδεολογική συγγένεια με το προδικτατορικό Κέντρο, το ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε ως –και πράγματι ήταν– ένα «γνήσια νέο» κόμμα (Diamandouros, 1991, σ. 19), αποτελούμενο από ανθρώπους νέους στην πολιτική, δημιουργός νέου τύπου κομματικής οργάνωσης, και φορέας νέας ιδεολογίας (Lyrintzis, 1983· Μοσχονάς, 1994, σ. 172-173). Είναι γι' αυτούς τους λόγους που, εκτός από την παράδοση του προδικτατορικού Κέντρου, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε σταδιακά να οικειοποιηθεί μέρος της παράδοσης και συμβολικής ισχύος της Αριστεράς – πράγμα που θα ήταν αδιανόητο για την Ε.Κ.

Εκτός όμως από τις διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό καθενός από τους τρεις «πόλους» του κομματικού συστήματος (σε μεγάλο δε βαθμό εξαιτίας τους), σημαντικές είναι και οι διαφορές στον τύπο του πολιτικού ανταγωνισμού που αναπτύχθηκε στις δύο περιόδους. Έτσι, στην πρώτη περίοδο της μετεμφυλιακής Ελλάδας, ο διπολισμός αναπτύχθηκε ανάμεσα στην κομμουνιστική Αριστερά και την αντικομμουνιστική Δεξιά, αυτή συχνά συνεργαζόμενη με τα μικρότερα κόμματα του Κέντρου. Ειδικά μεταξύ 1951 και 1961, σημειώνει ο Νικολακόπουλος (1985, σ. 82), το κομματικό σύστημα που είχε διαμορφωθεί ήταν «διαπαραταξιακό [...] με κύριους κομματικούς άξονες την ΕΡΕ και την ΕΔΑ· πρόκειται για την “πόλωση” σύμφωνα με την ορολογία της εποχής». Μετά το 1961, έτος ίδρυσης της Ένωσης Κέντρου και, μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου, της επιτυχούς έναρξης του Ανένδοτου, ο διπολισμός αναπτύχθηκε κυρίως ανάμεσα στην ΕΡΕ και την Ε.Κ., *χωρίς όμως αυτό καθόλου να μειώνει τον καθοριστικό ρόλο και την πολιτική σπουδαιότητα της ΕΔΑ*. Αντίθετα, για τους λόγους που ήδη έχουμε αναφέρει (και στους οποίους θα επανέλθουμε), στη μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή, ο διπολισμός άφησε απέξω την κομμουνιστική Αριστερά και αναπτύχθηκε κυρίως ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και στη Ν.Δ. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για διπολισμό που δεν αφορά το σύνολο του κομματικού συστήματος, αλλά ένα μόνο μέρος του.

β) Τώρα, το θεωρητικό ερώτημα: Εάν το σύγχρονο κομματικό σύστημα είναι πράγματι πολυκομματικό –συνεπώς, φυγόκεντρο– πώς εξηγείται η ύπαρξη διπολικού μόνο ανταγωνισμού; Το παράδοξο έχουν επισημάνει αρκετοί συγγραφείς (Seferiades, 1986, σ. 85· Kalyvas, 1997, σ. 94), το αναγνωρίζει δε και ο ίδιος ο Μαυρογορδάτος, αφού, όπως γράφει, «ο διπολικός ανταγωνισμός ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ φαίνεται ασύμβατος με το χαρακτηριστικότερο δυναμικό γνώρισμα του [πολυκομματισμού], δηλαδή τις φυγόκεντρες τάσεις» (1984, σ. 168).⁵

Μια πιθανή απάντηση είναι ότι, απλούστατα, ο εκλογικός ανταγωνισμός δεν είναι διπολικός. Με μια τέτοια όμως παραδοχή, αναπόφευκτα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το σύγχρονο κομματικό σύστημα «αποτελεί τυπική περίπτωση ακραίου και πολωμένου πολυκομματισμού» (Seferiades, 1986, σ. 86), κάτι που δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα της τελευταίας εικοσαετίας. Άλλη πιθανή απάντηση είναι ότι ορισμένα πολυκομματικά συστήματα, ειδικά εκείνα που ανήκουν στον «περιορισμένο» μάλλον παρά «ακραίο» τύπο πολυκομματισμού, είναι δυνατόν να αναπτύξουν τάσεις μη φυγόκεντρες. Όπως εξηγεί ο Sartori (1976, σ. 178-79), η λειτουργία συστημάτων αποτελούμενων από τρία κόμματα τα οποία, λόγω της μικρής ιδεολογικής απόστασης που τα χωρίζει, βρίσκονται σε θέση σχηματισμού εναλλασσόμενων στην εξουσία κυβερνήσεων συνεργασίας, «τείνει να μοιάζει [...] με τη λειτουργία του [απλού] δικομματισμού, ειδικά όσον αφορά τη δομή τους η οποία παραμένει διπολική». Ούτε όμως αυτή η απάντηση κρίνεται ικανοποιητική, αφενός μεν, διότι δεν δικαιολογεί το δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο της κρατούσας θεωρίας, δηλαδή την πόλωση, αφετέρου δε, διότι δεν συμφωνεί με την πραγματικότητα της ελληνικής πολιτικής, δηλαδή τις μονοκομματικές κυβερνήσεις. Όπως σχολεύω να δείξω παρακάτω, μόνον αν θεωρήσουμε ότι το σύγχρονο κομματικό σύστημα είναι δικομματικό, με κύριο χαρακτηριστικό τον διπολικό ανταγωνισμό κατά κεντρομόλο φορά, είναι δυνατόν να αποφύγουμε τέτοιου είδους θεωρητικά παράδοξα.

γ) Τελειώνω με το ερμηνευτικό ερώτημα: Εάν το κομματικό σύστημα είναι πράγματι πολωμένο, πώς είναι δυνατόν να εξηγηθούν πολλά φαινόμενα της τελευταίας εικοσαετίας, τα οποία υποδει-

5. Πρβλ. «Συστήματα περιορισμένου πολυκομματισμού, εκείνα δηλαδή που λειτουργούν στη βάση τριών-τεσσάρων κομμάτων, [χαρακτηρίζονται από] διπολικό ανταγωνισμό και φυγόκεντρες τάσεις» (Sartori, 1966, σ. 139).

κνύουν τη δραστική ελάττωση, σχεδόν μέχρις εξαφανίσεως, αυτής ακριβώς της πόλωσης;⁶ Αν και πρόκειται να επανέλθω αναλυτικότερα, αναφέρω για παράδειγμα τη σχεδόν οριστική έλλειψη των έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων που χαρακτήριζαν το πρόσφατο πολιτικό παρελθόν· τη συνύπαρξη Ν.Δ. και ΚΚΕ σε κυβερνητικό σχήμα, πράγμα που προσέδωσε σημαντική δημοκρατική νομιμοποίηση στο δεύτερο από αυτά τα κόμματα και, επίσης, συνέβαλε στην περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού· την ουσιαστική εξομοίωση των προγραμμάτων των μεγαλύτερων κομμάτων και την κοινά επιδιωκόμενη από αυτά κατάληψη του Κέντρου. Προχωρώντας ακόμη παραπέρα, αποδεχόμενοι την πόλωση, πώς να εξηγήσουμε τη μη κατάτμηση του κομματικού συστήματος (την οποία είχε απαισιόδοξα προβλέψει ο Μαυρογορδάτος, 1984, σ. 168), καθώς και την αποτυχία όλων των μέχρι σήμερα προσπαθειών για την εδραίωση νέων κομμάτων; Κυρίως, όμως, πώς να εξηγήσουμε την αξιοσημείωτη σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος, αφού, όπως επισημαίνουν ο Sani και ο Sartori (1983, σ. 337), «[η] ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας και η [πολιτική] πόλωση βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση αντιστρόφως ανάλογη»; Για να επιλυθούν τα παρόντα ερμηνευτικά προβλήματα, όπως και τα προηγούμενα θεωρητικά παράδοξα, είναι ανάγκη να αναθεωρήσουμε την κρατούσα άποψη περί ενός κομματικού συστήματος, το οποίο περιέχει παραπάνω από δύο σημαντικά κόμματα και χαρακτηρίζεται από έντονη πόλωση.

Η κρατούσα αντίληψη για τον τύπο του κομματικού συστήματος εξηγείται αν σκεφτούμε ότι αυτή, αντλώντας εμπειρικό υλικό από

6. Η πόλωση «ορίζεται δυναμικά και νοείται ως μια φυγόκεντρος διαδικασία τείνουσα στη διάρρηξη της βασικής ομοφωνίας [consensus]» του πολιτικού συστήματος (Sartori, 1966, σ. 139). Η ύπαρξη πόλωσης θεμελιώνεται στη μεγάλη ιδεολογική απόσταση που φαίνεται να χωρίζει τους ψηφοφόρους της Ν.Δ. και του ΚΚΕ, η οποία μάλιστα εμφανίζεται να είναι μεγαλύτερη στην Ελλάδα από οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη (Μαντογορδάτος, 1984, σ. 168). Ωστόσο, τέτοιου είδους μετρήσεις οι οποίες βασίζονται αποκλειστικά στην αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων σε μια νοητή ιδεολογική κλίμακα, εκτός τού ότι στερούνται διαχρονικής αξίας, παρουσιάζουν προβλήματα συγκρισιμότητας, γι' αυτό και πρέπει να διαβάζονται με προσοχή. Αλλιώς, κινδυνεύουμε να δεχτούμε ως σωστό, για παράδειγμα, το αποτέλεσμα ορισμένης μελέτης η οποία παρουσιάζει τη Ν.Δ. ως το πλέον ακροδεξιό κόμμα στην Ευρώπη – δεξιότερο ακόμη και από το νεοφασιστικό Movimento Sociale Italiano (MSI) της Ιταλίας ή το Centro Democrático y Social (CDS) της Πορτογαλίας (βλ. Ignazi, 1992, σ. 26).

τις πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου, διαμορφώθηκε μόλις προς τα μέσα της δεκαετίας του '80. Εκείνη όμως ήταν η διαπλαστική περίοδος της σύγχρονης δημοκρατίας και τα κύρια χαρακτηριστικά της –μεγάλη εκλογική ρευστότητα, εκτεταμένη ιδεολογική όξυνση και εντυπωσιακές πολιτικές μετατοπίσεις– δεν επαναλήφθηκαν έκτοτε. Κατά γενική συμφωνία, η ελληνική δημοκρατία παγιώθηκε με τις κρίσιμες εκλογές του 1981 (Gunther - Puhle - Diamandouros, 1995, σ. 7, 29· Pappas, 1999, σ. 171). Ταυτόχρονα, όμως, παγιώθηκε και ένα νέο κομματικό σύστημα, ριζικά διαφορετικό, τόσο από εκείνο των εκλογών του 1974 και 1977, όσο και εκείνου της προδικτατορικής περιόδου. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, βασιζόμενος στα αποτελέσματα των (οκτώ) εκλογικών αναμετρήσεων που έχουν διενεργηθεί από το 1981 έως το 2000, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα και ισχύει κατά την τελευταία εικοσαετία είναι ένα υποδειγματικό δικομματικό σύστημα.

3. ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ

Δεδομένου ότι σε κάθε χώρα η λειτουργία του κομματικού συστήματος, καθώς και τα αποτελέσματα του πολιτικού ανταγωνισμού (*party system mechanics*), εξαρτώνται άμεσα από τον αριθμό των κομμάτων με αξιόλογη επίδραση στο εκλογικό αποτέλεσμα (*party system format*), είναι θεμελιώδες να συμφωνήσουμε για τον αριθμό των σημαντικών κομμάτων του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος. Πρέπει, με άλλα λόγια, να συμφωνήσουμε σε μια πρακτική μέθοδο καταμέτρησης των σημαντικών κομμάτων. Όπως επισημαίνει ο Sartori (1976, σ. 120), «το θέμα δεν είναι κατά πόσον ο αριθμός των κομμάτων ενδιαφέρει –που ασφαλώς ενδιαφέρει– αλλά ο βαθμός στον οποίο ένα αριθμητικό κριτήριο ταξινόμησης [κομμάτων] μάς διευκολύνει στην κατανόηση αυτού που είναι πράγματι ενδιαφέρον», δηλαδή του πολιτικού ανταγωνισμού και, ως εκ τούτου, της λειτουργίας ολόκληρου του πολιτικού συστήματος.

Γεννάται το ερώτημα: Ποια κόμματα κρίνονται «σημαντικά», έτσι ώστε να τα συμπεριλάβουμε στην καταμέτρηση.⁷ Όπως είναι

7. Αναφέρομαι στον όρο του Sartori «*relevant parties*» (1976, σ. 121), που όμως δεν έχει στα ελληνικά ακριβές εννοιολογικό αντίστοιχο. Πρβλ. ωστόσο και την α-

προφανές, η απλή απαρίθμηση όλων των κομμάτων που συμμετέχουν σε εκλογές δεν αποτελεί γόνιμη διαδικασία. Εξίσου άγονη είναι η καταμέτρηση των μεγαλύτερων μόνο κομμάτων και η παράλειψη των μικρότερων, αφού τότε θα έπρεπε να συνομολογήσουμε κατώτερα και ανώτερα κριτήρια μεγέθους – πράγμα όχι λιγότερο δύσκολο απ' όσο μάταιο, καθώς η σπουδαιότητα των κομμάτων είναι συχνά ανεξάρτητη του μεγέθους τους. Χρειαζόμαστε, συνεπώς, *ποιοτικά*, όχι μόνο ποσοτικά κριτήρια.⁸ Ποια από τα μικρά κόμματα μπορούν να θεωρηθούν σημαντικά; Και ποια από τα μεγαλύτερα κόμματα μπορούν, ενδεχομένως, να θεωρηθούν ως μη σημαντικά;

Μη σημαντικά κόμματα θεωρούνται, καταρχήν, εκείνα που συμμετέχουν μεν σε εκλογές αλλά αποτυγχάνουν να εκλέξουν αντιπροσώπους στο κοινοβούλιο, αφού, στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η αποτυχία κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης πρακτικά σημαίνει πολιτικό θάνατο. Η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, ωστόσο, δεν αποτελεί από μόνη της ικανή προϋπόθεση για την κατάταξη όσων κομμάτων τη διασφαλίζουν στην κατηγορία των σημαντικών πολιτικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τον Sartori (1976, σ. 121-124), από τα κόμματα με κοινοβουλευτική παρουσία, σημαντικά είναι μόνον αυτά που διαθέτουν μία από τις εξής δυνατότητες: (α) δυνατότητα σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης· (β) δυνατότητα συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας· (γ) δυνατότητα εκλογικού εκβιασμού. Η σημασία της πρώτης από τις παραπάνω δυνατότητες είναι αυτονόητη, καθότι μάλιστα αυτή προϋποθέτει κόμματα μεγάλου μεγέθους. Για τις άλλες δύο δυνατότητες, οι οποίες αφορούν κυρίως κόμματα μικρού ή μεσαίου μεγέθους, χρειάζεται περαιτέρω σχολιασμός.

Κυβερνήσεις συνεργασίας είναι αναγκαίες σε πολυκομματικά συστήματα, όταν κανένα κόμμα δεν είναι σε θέση να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Από τα διαθέσιμα κόμματα, εντούτοις, μόνον ορισμένα θεωρούνται ότι έχουν *δυνατότητα συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας* (coalition potential), πράγμα που τα καθι-

πόδοση του όρου από τον Νικολακόπουλο (1989, σ. 100) ως «αξιοσημείωτα» κόμματα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η απόδοση του όρου ως «σημαντικά» κόμματα δεν μειώνει βεβαίως την (ιδεολογική, συναισθηματική ή άλλη) σπουδαιότητα των μικρότερων κομμάτων.

8. Για ενδιαφέρουσες προσπάθειες αξιολόγησης κομμάτων αποκλειστικά βάσει κριτηρίων μεγέθους, βλ. Laasko - Taagepera (1979), καθώς και Molinar (1991).

στά σημαντικά.⁹ Ορισμένα άλλα κόμματα, έστω και με ισχυρή κοινοβουλευτική παρουσία, βρίσκονται εκ προοιμίου αποκλεισμένα από τέτοιες κυβερνήσεις, θεωρούμενα ως «αντι-συστημικά».¹⁰ Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα κομμουνιστικά, φασιστικά και υπέρ-εθνικιστικά κόμματα σε πολλά δημοκρατικά καθεστώτα.

Και όταν όμως στερούνται δυνατότητας διακυβέρνησης, είτε αυτοδύναμα είτε διαμέσου συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας, ακόμη και τα μικρότερα κόμματα παραμένουν σημαντικά στο βαθμό που διαθέτουν την τρίτη από τις προαναφερθείσες δυνατότητες, δηλαδή τη *δυνατότητα εκλογικού εκβιασμού* (blackmail potential), την οποία χρησιμοποιούν με σκοπό να «εκβιάσουν» την πολιτική στάση άλλων κομμάτων ή και ολόκληρη την κατεύθυνση του πολιτικού ανταγωνισμού.¹¹ Αυτό συμβαίνει κυρίως με ορισμένα από εκείνα τα κόμματα που βρίσκονται εγκατεστημένα στις παρυφές του πολιτικού χώρου, είτε δηλαδή κοντά στην άκρα Δεξιά είτε κοντά στην άκρα Αριστερά, απ' όπου ασκούν έλξεις προς τα περισσότερο μετριοπαθή κόμματα, με αποτέλεσμα το κομματικό σύστημα να αποκτήσει φυγόκεντρο μάλλον παρά κεντρομόλο χαρακτήρα. Στην ελληνική πολιτική εμπειρία, κλασικά παραδείγματα κομμάτων με σημαντική δυνατότητα εκλογικού εκβιασμού υπήρξαν, προδικατορικά, η ΕΔΑ και, μεταπολιτευτικά, η ακροδεξιά Εθνική Παράταξη.

Ακόμη όμως και όταν υφίστανται, οι δυνατότητες συμμετοχής σε κυβερνήσεις συνεργασίας και εκλογικού εκβιασμού δεν είναι ικανές να καταστήσουν το κόμμα που τις διαθέτει σημαντικό, εφόσον η παρουσία τους είναι παροδική ή ευκαιριακή.¹² Προεκτείνο-

9. Κλασικά παραδείγματα τέτοιων κομμάτων έχουν υπάρξει το ιταλικό Ρεπουμπλικανικό Κόμμα που συμμετείχε σε όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν στην Ιταλία μεταξύ 1948 και αρχών της δεκαετίας του '90, οι γερμανοί Φιλελεύθεροι, ή, πιο πρόσφατα, το καταλανικό Convergència i Unió, το οποίο έχει υποστηρίξει, ώστε να κάνει βιώσιμη, τόσο την τελευταία κυβέρνηση του σοσιαλιστή Felipe Gonzalez (1993-1996) όσο και την πρώτη κυβέρνηση του συντηρητικού José María Aznar (1996-2000).

10. Σχετικά με την έννοια των αντι-συστημικών κομμάτων, βλ. Sartori (1976, σ. 132-133). Για τις πιθανές συνέπειες αντι-συστημικών κομμάτων στη λειτουργία της δημοκρατίας, βλ. ιδίως Linz (1978).

11. Η έννοια του εκλογικού εκβιασμού σε δικομματικά συστήματα παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον Downs (1957, σ. 131-132). Στη συνέχεια, η εφαρμογή της επεκτάθηκε σε πολυκομματικά συστήματα, κυρίως από τον Sartori (1976, σ. 121-123), ο οποίος επίσης χρησιμοποιεί τον εύστοχο όρο «πολιτικός εκφοβισμός» (intimidation [potential]).

12. Πρβλ. «ένα δικομματικό σύστημα μπορεί, φυσικά, να περιέχει τρίτα κόμ-

ντας λοιπόν την ανάλυση του Sartori, δεν θα πρέπει να θεωρησούμε ως σημαντικά, έστω κι αν πληρούν κάποιο από τα παραπάνω κριτήρια: πρώτον, όσα κόμματα εμφανίζονται σε μία ή δύο εκλογικές αναμετρήσεις για να εξαφανιστούν αμέσως μετά (ας τα ονομάσουμε, «κόμματα-μετεωρίτες»); δεύτερον, εκείνα τα κόμματα που διαθέτουν σταθερή μεν παρουσία στην πολιτική, αλλά ευκαιριακή μόνο δυνατότητα συγκυβέρνησης ή επηρεασμού του εκλογικού αποτελέσματος (ας τα ονομάσουμε, «κόμματα-κομπάρσους»).

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουμε θέσει, δεν θεωρούνται σημαντικά –ούτε, συνεπώς, πρέπει να καταμετρούνται– τα κόμματα που, ακόμη και αν αντιπροσωπεύονται στο κοινοβούλιο, (α) στερούνται δυνατότητας συμμετοχής σε σχηματισμό κυβέρνησης, είτε αυτοδύναμα είτε ως συνασπισμένη δύναμη, καθώς και (β) τα κόμματα που στερούνται της δυνατότητας εκλογικού εμβιασμού. Επιπλέον, για να θεωρήσουμε κάποιο κόμμα που διαθέτει μία από τις παραπάνω δυνατότητες ως σημαντικό, (γ) αυτή η δυνατότητα πρέπει να αποτελεί μόνιμο και δομικό στοιχείο του κομματικού συστήματος. Απομένει να εφαρμόσουμε τα παραπάνω θεωρητικά στην ελληνική εμπειρία της τελευταίας εικοσαετίας.

Αν καταμετρήσουμε όλες τις πολιτικές δυνάμεις που έχουν κερδίσει έστω μια κοινοβουλευτική έδρα σε τουλάχιστον μία εκλογική αναμέτρηση από το 1981 μέχρι σήμερα, φαίνεται ότι το κομματικό σύστημα της χώρας αποτελείται από τρία έως επτά κόμματα, είναι δηλαδή πολυκομματικό (Πίνακας 1). Έχουμε όμως δεχθεί ότι όλα τα κόμματα δεν διαθέτουν την ίδια σπουδαιότητα. Πόσα και ποιά, λοιπόν, από τα κόμματα του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος θεωρούνται πράγματι σημαντικά;

Με βάση όσα προηγήθηκαν, μπορούμε καταρχήν να θεωρήσουμε ως μη σημαντικές τις ανεξάρτητες πολιτικές δυνάμεις που εμφανίστηκαν στις εκλογικές αναμετρήσεις της διετίας 1989-1990. Στην πραγματικότητα, δεν επρόκειτο καν για κόμματα αλλά για τοπικούς συνδυασμούς (μουσουλμάνοι Θράκης), ομάδες διαμαρτυρίας (Οικολόγοι-Εναλλακτικοί) ή ανεξάρτητους πολιτευτές, η εμφάνιση των οποίων προήλθε από συγκυριακά φαινόμενα, κυρίως την εισαγωγή του αναλογικού εκλογικού νόμου 1847/89 ο οποίος ουσια-

ματα» (Sartori, 1976, σ. 346), όπως είναι, για παράδειγμα, το Φιλελεύθερο Κόμμα στην Αγγλία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κοινοβουλευτική παρουσία κομμάτων και κατανομή εδρών, 1981-2001

	1981	1985	1989-Ι	1989-Ν	1990	1993	1996	2000
ΠΑΣΟΚ	172	161	125	128	123	170	162	158
Ν.Δ.	115	126	145	148	150	111	108	125
ΚΚΕ	13	12	28 ^α	21 ^α	19 ^α	9	11	11
ΣΥΝ		1 ^β					10	6
ΠΟΛΑΝ						10		
ΔΗΚΚΙ							9	
ΔΗΑΝΑ			1		1			
Ανεξάρ.			1 ^γ	3 ^δ	7 ^ε			

α. Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου (ΚΚΕ, ΕΑΡ, ΕΔΑ, ΚΟΔΗΣΟ και άλλα μικρότερα κόμματα).

β. ΚΚΕ εσωτερικού.

γ. Μουσουλμανικός συνδυασμός «Εμπιστοσύνη».

δ. «Εμπιστοσύνη» (1 έδρα), Οικολόγοι-Εναλλακτικοί (1 έδρα), Απόστολος Λάζαρης (έδρα Λευκάδας).

ε. Μουσουλμανικοί συνδυασμοί «Εμπιστοσύνη» και «Πετρωμένο» (από 1 έδρα), Οικολόγοι-Εναλλακτικοί (1 έδρα), τοπικοί συνδυασμοί σε μονοεδρικές περιφέρειες (4 έδρες).

στικά αφαιρούσε από το πρώτο κόμμα τη δυνατότητα σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης. Όσο επέζησαν, εκείνοι οι εκλογικοί σχηματισμοί παρέμειναν πολιτικά περιθωριοποιημένοι, εξαφανίστηκαν δε εντελώς με τη λήξη της συγκυρίας που είχε επιτρέψει την εμφάνισή τους. Επίσης μη σημαντική αποδείχτηκε η Δημοκρατική Ανάπτυξη (ΔΗΑΝΑ), το κόμμα που ίδρυσε το 1985 ο Κωστής Στεφανόπουλος, αφού αυτή ουδέποτε μπόρεσε να αποκτήσει καθοριστική πολιτική ισχύ και μόνιμη θέση στο κομματικό σύστημα.¹³

Διαφορετική είναι η περίπτωση μιας άλλης ομάδας κομμάτων που την απαρτίζουν ο Συνασπισμός (ΣΥΝ), η Πολιτική Άνοιξη

13. Σε αντίθεση με τα άλλα μικρά κόμματα, η ΔΗΑΝΑ παρουσιάζει, ωστόσο, ι-διαίτερο ενδιαφέρον γιατί ο πολιτικός χώρος που επιδίωξε να καταλάβει ήταν ακριβώς *ανάμεσα* στα δύο μεγάλα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., και όχι πέραν ενός από αυτά (στην οποία περίπτωση θα μπορούσε ίσως να ακολουθήσει τακτική «πολιτικού εκφοβισμού»). Η σύνθλιψη της ΔΗΑΝΑ από τα μεγάλα κόμματα ήταν φυσικό επακόλουθο της κεντρομόλου φοράς του εκλογικού ανταγωνισμού. Στις παραμονές των εκλογών του Απριλίου 2000, οι Φιλελεύθεροι του Στέφανου Μάνου επιχείρησαν ένα παρόμοιο τόλμημα που όμως έμεινε ανολοκλήρωτο, αφού, τελικά, αποφάσισαν τη μη συμμετοχή στις εκλογές.

(ΠΟΛΑΝ) και το Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα (ΔΗΚΚΙ), κάθε ένα από τα οποία έχει κατά καιρούς καταλάβει κοινοβουλευτικές έδρες (Πίνακας 1). Εκτός όμως της περιστασιακής και όχι μόνιμης παρουσίας τους στο κοινοβούλιο, αυτά δεν διαθέτουν καμία από τις δυνατότητες που καθιστούν τα κόμματα σημαντικά. Αν και όλα θεωρούνται συστημικά κόμματα, η δυνατότητα συμμετοχής τους σε κυβερνήσεις συνεργασίας είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, εφόσον όλοι οι εκλογικοί νόμοι της Μεταπολίτευσης (με μόνη εξαίρεση, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τον σύντομη διάρκειας αναλογικό νόμο του 1989) έχουν ευνοήσει το σχηματισμό μονοκομματικών κυβερνήσεων. Για τον ίδιο λόγο, η δυνατότητα αποτελεσματικού πολιτικού εκβιασμού είναι εξαιρετικά περιορισμένη, πράγμα που εξηγεί κιάλας την αποτυχία των ΠΟΛΑΝ και ΔΗΚΚΙ για μονιμοποίηση της παρουσίας τους στο κοινοβούλιο. Όσο για τον Συνασπισμό, αυτός διατηρεί προς το παρόν μια μικρή αλλά, όπως δεν παύει να υπενθυμίζει η εκλογική αποτυχία του 1993, επισφαλής κοινοβουλευτική παρουσία, ανίκανη ωστόσο να επηρεάσει τη στρατηγική των μεγαλύτερων κομμάτων και, συνεπώς, το συνολικό κομματικό σύστημα.

Τέλος, όσον αφορά το ΚΚΕ, κατά την τελευταία εικοσαετία το κόμμα αυτό είχε συνεχή, αξιόλογη και, κυρίως, αρκετά σταθερή κοινοβουλευτική παρουσία (13 έδρες το 1981, 11 σήμερα, βλ. Πίνακα 1). Επιπλέον, μετά τις εκλογές του Ιουνίου 1989, το ΚΚΕ (κυριότερος τότε εταίρος του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου) συμμετείχε στη σύντομη κυβέρνηση συνεργασίας με τη Ν.Δ. και, κατόπιν, στην ακόμη συντομότερη Οικουμενική Κυβέρνηση. Αρκούν όμως αυτές οι προϋποθέσεις για να καταμετρηθεί το ΚΚΕ ως σημαντικό κόμμα; Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική για δύο, συναφείς μεταξύ τους, λόγους. Πρώτον, οι συγκυβερνήσεις της διετίας 1989-1990 προέκυψαν από συγκυριακές καταστάσεις και εξαιρετικά γεγονότα (όπως ήταν τα σκάνδαλα, η ασθένεια του Ανδρέα Παπανδρέου, ο εκλογικός νόμος του 1989) που είχαν οδηγήσει τη χώρα σε πραγματικό πολιτικό αδιέξοδο. Καθώς η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα, οι θνησιγενείς εκείνες κυβερνήσεις συνεργασίας επιβεβαίωσαν εκ νέου ότι, στη Μεταπολίτευση, «το αμετάβλητο, το μόνιμο θεσμικό γνώρισμα της κοινοβουλευτικής λειτουργίας του πολιτεύματος [...] είναι οι σταθερές μονοκομματικές κυβερνήσεις» (Πάσχος, 1984, σ. 195). Δεύτερον, η συμμετοχή στις δύο κυβερνήσεις συνεργασίας, επικύρωσε την ολοκληρω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστά ψήφων ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., 1981-2001

	1981	1985	1989-Ι	1989-Ν	1990	1993	1996	2000
ΠΑΣΟΚ	48,1	45,8	39,1	40,7	38,6	46,9	41,5	43,8
Ν.Δ.	35,9	40,8	44,3	46,2	46,9	39,3	38,1	42,7
Σύνολο	84,0	86,6	83,4	86,9	85,5	86,2	79,6	86,5

τική ενσωμάτωση του ΚΚΕ στο πολιτικό σύστημα (Bosco, 2001), πράγμα όμως που, όπως ήταν φυσικό, οδήγησε στην απώλεια σημαντικού τμήματος των ψηφοφόρων του προς όφελος του ΠΑΣΟΚ. Πράγματι, ήδη από το 1981, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να παρουσιάζει εκλογική στασιμότητα, ειδικά στο «εαμογενές» τμήμα του εκλογικού σώματος, μεγάλο μέρος του οποίου στη συνέχεια απορροφήθηκε οριστικά από το ΠΑΣΟΚ (Νικολακόπουλος 1984, 1990, σ. 215). Εκτός λοιπόν από τη σταθερή δυνατότητα συμμετοχής σε κυβερνήσεις συνεργασίας, το ΚΚΕ στερείται και αξιόλογης δυνατότητας πολιτικού εκβιασμού του όμορου ΠΑΣΟΚ. Πολιτικά απομονωμένο, εκλογικά περιχαρακωμένο και σταθερά συρρικνούμενο, το ΚΚΕ δεν είναι έτσι σε θέση να παίξει «συστατικό ρόλο στη συγκρότηση και στη λειτουργία του κομματικού συστήματος» (Πάσχος 1984, σ. 198). Πάνω απ' όλα, το ΚΚΕ δεν επηρεάζει μακροπρόθεσμα την αυτοδύναμη εναλλαγή στην εξουσία των μεγαλύτερων από αυτό κομμάτων, την ουσία δηλαδή της δικομματικής λειτουργίας.

Έχοντας έτσι αποκλείσει τα λιγότερο σημαντικά κόμματα, απομένουν το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ., πράγμα που οδηγεί στην κατάταξη του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος στην κατηγορία των δικομματικών συστημάτων. Παρατηρώντας τις εκλογικές εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας (Πίνακες 2 και 3), διαπιστώνου-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αριθμός και ποσοστό εδρών (αθροιστικά για ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.), 1981-2001

	1981	1985	1989-Ι	1989-Ν	1990	1993	1996	2000
Αριθμός εδρών	287	287	270	276	273	281	270	283
% επί συνόλου	95,7	95,7	90,0	92,0	91,0	93,7	90,0	94,3

με ότι τα δύο αυτά κόμματα ελέγχουν από κοινού σημαντικότερα ποσοστά ψήφων (84,8% κατά μέσον όρο στην περίοδο 1981-2001), καθώς και βουλευτικών εδρών (92,8% κατά μέσον όρο στην ίδια περίοδο).¹⁴ Στον Πίνακα 4, εμφανίζονται οι κυβερνήσεις μετά το 1981, καθώς και η διάρκεια παραμονής τους στην εξουσία. Όπως φαίνεται, με μόνη εξαίρεση τους δέκα μήνες διακυβέρνησης της χώρας από συνασπισμούς κομμάτων (Ιούνιος 1989-Απρίλιος 1990), σε όλη την τελευταία εικοσαετία κυβέρνησαν ισχυρές, και συνήθως μακρόβιες, μονοκομματικές κυβερνήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Κυβερνήσεις και διάρκεια παραμονής τους στην εξουσία,
Οκτώβριος 1981 - Μάιος 2001*

Κόμματα και κυβερνήσεις	Χρονολόγιο	Διάρκεια (μήνες)
ΠΑΣΟΚ (κυβερνήσεις Α. Παπανδρέου)	10/1981-6/1989	92
Ν.Δ.-ΣΥΝ (κυβέρνηση Τζ. Τζανετάκη)	6/1989-11/1989	5
«Οικουμενική» (κυβέρνηση Ξ. Ζολώτα)	11/1989-4/1990	5
Ν.Δ. (κυβερνήσεις Κ. Μητσotάκη)	4/1990-10/1993	42
ΠΑΣΟΚ (κυβερνήσεις Α. Παπανδρέου & Κ. Σημίτη)	10/1993-παρόν*	92>

* Μάιος 2001. Δεδομένου ότι οι επόμενες εκλογές είναι προγραμματισμένες για το έτος 2004, η αυτοδύναμη παραμονή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία πρόκειται κατά πολύ να ξεπεράσει σε διάρκεια κάθε προηγούμενο.

Ο επί μακρόν έλεγχος μεγάλου αριθμού εδρών και από τα δύο κόμματα, σε συνδυασμό με την εφαρμογή της ενισχυμένης αναλογικής, δίνει τη δυνατότητα στο κόμμα που κάθε φορά πλειοψηφεί να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση δίχως την ανάγκη προσφυγής σε κοιμματικές συμμαχίες. Πρόκειται για κλασική δικομματική λειτουργία, αφού, όπως διευκρινίζει ο Sartori (1976, σ. 186), «δικομματισμός υπάρχει όταν η ύπαρξη τρίτων κομμάτων δεν παρεμποδίζει τα δύο μεγαλύτερα κόμματα να σχηματίζουν αυτοδύναμες κυβερνήσεις, όταν δηλαδή συνασπισμοί εξουσίας περιττεύουν».

14. Ο Jean Blondel (1968) κατατάσσει στα δικομματικά συστήματα εκείνες τις χώρες όπου το ποσοστό ψήφων των δύο μεγαλύτερων κομμάτων υπερβαίνει το 80%. Την εποχή που πραγματοποιήθηκε, η καταμέτρηση του Blondel απέδωσε πέντε μόνο περιπτώσεις δικομματισμού: ΗΠΑ, Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία, Αγγλία και Αυστρία.

Εντούτοις, το γεγονός ότι δύο μόνο κόμματα διαθέτουν δυνατότητα αυτοδύναμης διακυβέρνησης δεν επαρκεί από μόνο του για να χαρακτηρίσει το σύστημα ως δικομματικό. Επιπλέον, είναι απαραίτητη η εναλλαγή των δύο αυτών κομμάτων στην εξουσία – αυτό δηλαδή που αποτελεί το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της λειτουργίας του δικομματισμού.¹⁵ Αλλιώς, σε περίπτωση μακρόχρονης και αποκλειστικής παραμονής στην εξουσία ενός μόνο από τα δύο κόμματα, ο δικομματισμός ουσιαστικά καταργείται, αντικαθίσταται δε από το λεγόμενο «σύστημα του επικυρίαρχου κόμματος» (pre-dominant party system, βλ. σχετικά στο Sartori, 1976, σ. 192-201).

Με βάση τα προηγούμενα, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο δικομματισμός του ελληνικού συστήματος κινδυνεύει. Βεβαίως, την παραμονή της επόμενης εκλογικής αναμέτρησης (η οποία αναμένεται να διεξαχθεί το 2004), το ΠΑΣΟΚ θα βρίσκεται ήδη στην εξουσία για ένδεκα συνεχή έτη, ενδέχεται δε να εξασφαλίσει την ανανέωση της κυβερνητικής του θητείας για μian ακόμη τετραετία. Ακόμη όμως κι έτσι, και εφόσον δεν έχουν στο μεταξύ δημιουργηθεί άλλα σημαντικά κόμματα, το σύστημα θα παραμείνει δικομματικό, στο βαθμό που το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης διατηρεί πραγματική προσδοκία κατάληψης της εξουσίας. Όπως έδειξε η πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση του Απριλίου 2000, το τελικό αποτέλεσμα της οποίας κρίθηκε από ελάχιστη διαφορά ψήφων, τέτοια προσδοκία εκ μέρους της Ν.Δ. υφίσταται και είναι απολύτως πραγματική.

4. Ο ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ: ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Έχοντας καταδείξει ότι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα μετά τις καθοριστικές εκλογές του 1981 είναι δικομματικό, είμαστε τώρα σε θέση να κατανοήσουμε καλύτερα τη λειτουργία του. Το θεωρητικό μοντέλο πολιτικού ανταγωνισμού σε δικομματικά συστήματα έχει αναπτυχθεί από τον Anthony Downs

15. Στο δικομματισμό, συγκυβέρνηση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων είναι εκτός λογικής, πράγμα που εξηγεί και την άμεση αποτυχία του όπου επιχειρήθηκε (για παράδειγμα, στην Ελλάδα, με την Οικουμενική Κυβέρνηση του 1990). Ενδιαφέρουσα παραμένει, ωστόσο, η περίπτωση της συγκυβέρνησης Σοσιαλδημοκρατών και Χριστιανοδημοκρατών κατά την περίοδο 1966-1969 στη Γερμανία (παρόλο που το κομματικό σύστημα της χώρας αυτής δεν ήταν απολύτως δικομματικό).

στο κλασικό *An Economic Theory of Democracy* (1957), το οποίο εξελίσσει προηγούμενες ιδέες των οικονομολόγων Hotelling (1929) και Smithies (1941). Στο δικομματισμό, εξηγεί ο Downs, τα κόμματα είναι υποχρεωμένα να κινούνται σταθερά προς το κέντρο του εκλογικού χώρου (κεντρομόλος ανταγωνισμός), ακριβώς επειδή ο μεσαίος χώρος υπόσχεται τα περισσότερα εκλογικά οφέλη. Αυτό συμβαίνει διότι μεγάλοι αριθμοί ψηφοφόρων (πολλοί ανάμεσα στους οποίους είναι οι συνήθεις αναποφάσιστοι), συνωστιζονται στο χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο κόμματα – πράγμα που, σε γραφικές αναπαραστάσεις αυτοτοποθέτησης ψηφοφόρων σε δικομματικά συστήματα, εμφανίζεται ως κωδωνοειδής (bell-shape) καμπύλη. «Εάν η πλειονότητα των αναποφάσιστων ψηφοφόρων ανήκε στα άκρα [...] ο κεντρομόλος ανταγωνισμός θα έπαυε να είναι αποδοτικός», διευκρινίζει ο Sartori (1976, σ. 191).

Συνοψίζοντας τη θεωρία, η λειτουργία του δικομματισμού προϋποθέτει τα εξής: (i) στον εκλογικό ανταγωνισμό, τόσο τα πολιτικά κόμματα όσο και οι εκλογείς δρουν κατά βάσιν ορθολογικά· (ii) η μάζα των αναποφάσιστων εκλογέων βρίσκεται στον μεσαίο χώρο και αποτελείται από μετριοπαθείς ψηφοφόρους· (iii) κάθε ένα από τα σημαντικά κόμματα (τα λεγόμενα «κόμματα εξουσίας») επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των εκλογικών του κερδών ώστε να αποκτήσει την πλειοψηφία εδρών στο κοινοβούλιο· (iv) το κόμμα που διαθέτει την πλειοψηφία των κοινοβουλευτικών εδρών είναι σε θέση να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση· (v) κύριο μέλημα του κόμματος που σχηματίζει κυβέρνηση είναι η επανεκλογή του. Οι παραπάνω συνθήκες εξηγούν γιατί, σε δικομματικά συστήματα, «και τα δύο [σημαντικά] κόμματα σχεδόν πάντοτε υιοθετούν όποια πολιτική φαίνεται περισσότερο αρεστή στην πλειοψηφία των εκλογέων [...] Κόμμα που υποστηρίζει μειοψηφικές απόψεις δεν μπορεί να κερδίσει την εξουσία, εκτός εάν η άποψη της πλειοψηφίας απολαμβάνει χλιαρής μόνο υποστήριξης. Αυτός είναι και ο λόγος που την πολιτική καθορίζουν οι σθεναρές πλειοψηφίες» (Downs, 1957, σ. 64). Κατά συνέπεια, λοιπόν, δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του δικομματισμού, τα οποία μάλιστα και βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης: πρώτον, η εξασθένηση της πόλωσης και, δεύτερον, η διεύρυνση του μεσαίου χώρου. Τα χαρακτηριστικά αυτά εξετάζονται στη συνέχεια.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, όλες σχεδόν οι μελέτες για το μεταπολιτευτικό κομματικό σύστημα βασίζονται στα θεωρητικά τους συμπεράσματα στην παραδοχή ενός έντονα πολωμένου κομματικού τοπίου. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, ότι το ελληνικό κομματικό σύστημα είναι «αναμφίβολα πολωμένο» (Μανρογορδάτος, 1984, σ. 168) και ότι η ιδεολογική πόλωση, η οποία «δεν είναι νέο [φαινόμενο]» (Ραπαδόπουλος, 1989, σ. 62), «παραμένει το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ζωής» (Σεφεριάδης, 1986, σ. 87).¹⁶ Τόσο μεγάλη έμφαση στην πόλωση δεν συμφωνεί, ωστόσο, με το διαθέσιμο εμπειρικό υλικό της τελευταίας εικοσαετίας, το οποίο μάλλον τα αντίθετα υποδεικνύει. Πράγματι, με μόνη εξαίρεση την πόλωση της περιόδου 1981-1985 (η οποία όμως ήταν εξαιρετικής φύσεως και, μέχρι σήμερα, δεν έχει επαναληφθεί), το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά το 1981 χαρακτηρίζεται από τη συνεχή εξασθένηση της πόλωσης και τη σταθεροποίηση κεντρομόλου δυναμικής στο κομματικό σύστημα. Όπως θα προσπαθήσω να καταδείξω αμέσως παρακάτω, η μείωση της πόλωσης αντανακλά τόσο στις στρατηγικές των κομμάτων όσο και στην πολιτική στάση και συμπεριφορά των ψηφοφόρων.

Σε σχέση με την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης –ειδικότερα δε την περίοδο 1974-1981, όταν το ΠΑΣΟΚ ήταν στην αντιπολίτευση– παρατηρείται, ήδη από την αρχή της δεκαετίας του '80, συνεχής άμβλυνση των διαφοροποιήσεων στις θέσεις των δύο μεγαλύτερων κομμάτων στα σημαντικά θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής (Καλύβας, 1997· BrunEAU κ.ά., 2001). Για παράδειγμα, ο δυτικός προσανατολισμός της χώρας και η πολιτική σύνδεση με την Ευρώπη δεν ήταν ανέκαθεν ζητήματα τόσο κοινά αποδεκτά όσο είναι σήμερα, η αμυντική πολιτική και το Κυπριακό δεν αποτελούν πλέον τα συνήθη πεδία διαφωνίας, ενώ η πρόσφατη ομοφωνία και κοινή υποστήριξη των δύο μεγάλων κομμάτων για την ένταξη της Ελλάδας στην ενιαία οικονομική ευρωπαϊκή ζώνη είναι

16. Επαναλαμβάνεται εδώ το σφάλμα της θέωσης του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος κατά γραμμική και αδιάσπαστη συνέχεια από το (αναμφισβήτητα πολωμένο) προδικτατορικό σύστημα. Εν μέρει, αυτό δικαιολογείται από τη συγκυρία της δεκαετίας του '80, κυρίως δε από την εκλογική αναμέτρηση του 1985, η οποία δημιούργησε «μια πόλωση κατά πολύ οξύτερη των μετά το 1974 προεκλογικών περιόδων» (Μαυρογορδάτος κ.ά., 1988, σ. 14). Ωστόσο, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις (βλ., για παράδειγμα, τη συμβολή του Διαμαντούρου στο BrunEAU κ.ά., 2001), η εμμονή στην πόλωση διατηρείται ακόμη και στην πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία (για παράδειγμα, Μενδρινού, 2000, σ. 291).

φαινόμενο ενδιαφέρον όσο και ενδεικτικό. Αντίθετα από τα αρχικά χρόνια της δημοκρατίας, όπου ο «σοσιαλισμός» του πρώιμου ΠΑΣΟΚ και η «βαρβαρότητα» της μετεμφυλιακής Δεξιάς συνυπήρξαν¹⁷ –ο πρώτος ως ουτοπία, η δεύτερη ως φάντασμα– δημιουργώντας έντονη πόλωση, η σημερινή διαμάχη μεταξύ Κεντροαριστεράς και Κεντροδεξιάς δεν είναι τίποτε άλλο από την εδραίωση ευρείας συναίνεσης στα βασικά θέματα της πολιτικής πράξης.

Εξίσου ενδιαφέρουσα με την αποκλιμάκωση της πόλωσης μεταξύ των δύο μεγαλύτερων κομμάτων είναι και η προσπάθεια προσέγγισης ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΚΚΕ, με αποτέλεσμα την περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού. Η προσπάθεια αυτή χρονολογείται από το 1986, όταν, στον δεύτερο γύρο των δημοτικών εκλογών εκείνης της χρονιάς, το ΚΚΕ, αντίθετα με την πάγια αντιδεξιά τακτική του, αρνήθηκε να υποστηρίξει τους υποψηφίους δημάρχους του ιδεολογικά όμορου ΠΑΣΟΚ, με αποτέλεσμα την εκλογή νεοδημοκρατών δημάρχων στους μεγαλύτερους δήμους της χώρας. Τρία χρόνια αργότερα, πραγματοποιήθηκε ο ασυνήθιστος για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα σχηματισμός κυβέρνησης από τη Ν.Δ. και τον Συνασπισμό (παρά τη μεγάλη ιδεολογική απόσταση που υποτίθεται ότι χωρίζει τα δύο αυτά κόμματα), ερήμην του χωροταξικά μεσαίου ΠΑΣΟΚ (Pridham - Verney, 1991). Όπως λοιπόν φαίνεται, τόσο από τη μείωση της ιδεολογικής απόστασης ανάμεσα στα δύο κόμματα εξουσίας όσο και από την –εκλογικά μεν ευκαιριακή, πολιτικά όμως ουσιαστική– προσέγγιση της Ν.Δ. με το ΚΚΕ, η σταδιακή εξασθένιση της πόλωσης αποτελεί πράγματι τη σημαντικότερη εξέλιξη στο σύγχρονο πολιτικό σύστημα.¹⁸

Όσον αφορά τώρα την πολιτική στάση και συμπεριφορά των ψηφοφόρων κατά την τελευταία εικοσαετία, ποικίλοι δείκτες συνηγορούν στη διαρκή και σταθερή μείωση της πόλωσης. Τέτοιους δείκτες αποτελούν το ενδιαφέρον για την πολιτική, η πολιτική συμμετοχή και δράση, καθώς και ο πολιτικός κνισμός. Σε συνθήκες πόλωσης, θα περίμενε κανείς να υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική, ισχυρή συμμετοχική δράση και ελάχιστη εκλογι-

17. Δανείζομαι, με λογοπαικτική διάθεση, από τον γνωστό τίτλο του περιοδικού *Socialisme ou Barbarie*, το οποίο εξέδιδε ο Κορνήλιος Καστοριάδης στη Γαλλία.

18. Ανάμεσα από πολλούς λόγους που συνέβαλαν στην αποκλιμάκωση της πόλωσης κατά την τελευταία εικοσαετία, σημαντικότετος ήταν η παρακμή, και τελική έκλειψη, των χαρισματικών ηγετών. Για μια ανάλυση του ρόλου του χαρισματικού στην πολιτική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά τον 20ό αιώνα, βλ. Παπλάς (2001).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ενδιαφέρον για την πολιτική, 1985-1996

Έτος	Μεγάλο	Αρκετό	Περιορισμένο	Καθόλου
1985	23,1	34,7	27,0	14,9
1990	21,2	33,3	28,2	17,3
1996	15,6	25,3	31,9	27,0

Πηγή: Για το 1985: Δώδος κ.ά. (1990, σ. 115)· για το 1990: Καφετζής (1994, σ. 245) και για το 1996: Καφετζής (1997, σ. 170). Όταν οι τιμές δεν αθροίζουν στο 100 είναι γιατί παραλείπεται το (εξαιρετικά μικρό) ποσοστό όσων δεν γνωρίζουν ή δεν απαντούν.

κή ρευστότητα. Πράγματι, αυτό δείχνουν όλοι οι διαθέσιμοι δείκτες για το 1985, εκλογική χρονιά με έντονη πόλωση. Από και πέρα, όμως, η μείωση της πόλωσης παρουσιάζεται θεαματική. Ήδη το 1996, το ποσοστό εκείνων που δείχνουν από περιορισμένο έως κανένα ενδιαφέρον για την πολιτική υπερβαίνει το ήμισυ του εκλογικού σώματος (58,9%, Πίνακας 5). Την ίδια χρονιά, λιγότερο από το ένα τέταρτο του συνόλου των ψηφοφόρων δηλώνει πολιτική συμμετοχή (Πίνακας 6), ενώ το ποσοστό όσων δραστηριοποιούνται υπέρ κάποιου κόμματος έχει μειωθεί, από 31,7% που ήταν το 1985, σε μόλις 12,6% (Πίνακας 6γ). Η έντονη αποξένωση από την πολιτική συνδυάζεται, όπως είναι φυσικό, με αυξανόμενο κυνισμό για τη δημόσια ζωή, ο οποίος «κατανέμ[εται] εξίσου και σε υψηλά ποσοστά στους ψηφοφόρους όλων των κομμάτων, σε όλες τις ο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δείκτες πολιτικής συμμετοχής/αποξένωσης από την πολιτική, 1985-1996

	Έτος	<i>α</i>	<i>β</i>	<i>γ</i>
		Παρακολούθηση κομματικής συγκέντρωσης	Άσκηση επιρροής σε ψηφοφόρους	Δραστηριότητα υπέρ κάποιου κόμματος
ΝΑΙ	1985	36,0	31,9	31,7
	1996	24,9	16,5	12,6
ΟΧΙ	1985	63,7	67,6	68,0
	1996	75,1	83,5	87,4

Πηγή: Για το 1985: Δώδος κ.ά. (1990, σ. 136)· για το 1996: Καφετζής (1997, σ. 176).

μάδες που συγκροτούνται με βάση το συνεχές της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά» (Καφετζής, 1997, σ. 175· Κυπριανός, 1997, σ. 115-119· Δεμερτζής - Καφετζής, 1996· Δεμερτζής, 1994, σ. 67).

Αντίστοιχα είναι τα ευρήματα αλληπάλληλων μετρήσεων κοινής γνώμης, οι οποίες δείχνουν ότι το μεγαλύτερο τμήμα των ψηφοφόρων, όταν καλούνται να αυτοτοποθετηθούν στο πολιτικό φάσμα, επιλέγουν τον μεσαίο χώρο (Πίνακας 7).¹⁹ Σύμφωνα με όλες τις μετρήσεις, ο μεσαίος χώρος συνεχώς διογκώνεται, έχει μάλιστα υπολογιστεί ότι αυτός «[αποτέλεσε] κατά τη δεκαετία του '90 το χώρο αυτοτοποθέτησης για το 45% του εκλογικού σώματος, ενώ

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Πολιτική αυτοτοποθέτηση ψηφοφόρων, 1981-1996

	1-2 (Αριστερά)	3-4 (Κεντροαριστερά)	5-6 (Κέντρο)	7-8 (Κεντροδεξιά)	9-10 (Δεξιά)
1981	9,1	17,7	32,9	19,6	20,8
1985	18,0	22,0	35,0	10,0	14,0
1989	9,8	18,2	39,7	16,6	14,0
1996	7,0	24,0	40,0	17,0	12,0

Πηγή: Για το 1981: αθροιστικά στοιχεία από τα Eurobarometer 14 και 15 (αναφέρεται στο Μανρογδάτος, 1983, σ. 14)· για το 1985: *The Four-Nation Study* (αναφέρεται στο Gunther - Montero, 2000)· για το 1989 (Μάιος): πανελλήνια έρευνα ΕΚΚΕ (αναφέρεται στο Βούλγαρης 1990, σ. 255)· για το 1996: *The Comparative National Election Project Sets* (Gunther - Montero, 2000).

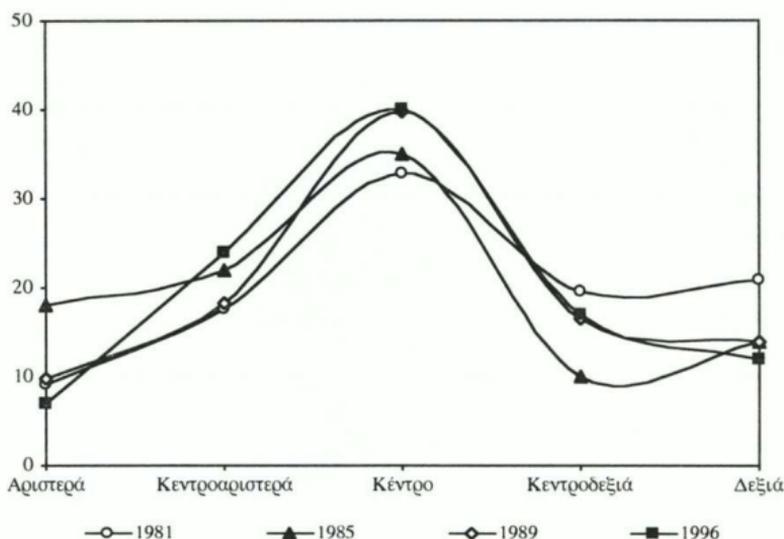
στο μέσο της δεκαετίας του '80 το ίδιο ποσοστό ήταν 36,2%» (Βεργαράδης, 1999, σ. 23). Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 1, η κατανομή των αυτοτοποθετούμενων ψηφοφόρων σχηματίζει κωδωνοειδή καμπύλη που αναπτύσσεται σχεδόν απολύτως συμμετρικά γύρω από το μετρικό κέντρο – με την εξαίρεση μιας μόνο μικρής, αλλά σημαντικής ανακαμπής προς το δεξιό άκρο.²⁰ Τέτοιου είδους κατανομή είναι τυπική σε δικομματικά συστήματα (Lijphart, 1984, σ. 109) και, αφενός μεν, υποδηλώνει μικρή διασπορά ιδεολογικών και πολιτικών απόψεων, αφετέρου δε, υποδεικνύει την κεντρομο-

19. Σε αντίστοιχα ευρήματα καταλήγουν οι πανελλαδικές μετρήσεις της MRB, οι οποίες αναλύονται στα Λούλης (1995, σ. 452) και Λούλης (2000).

20. Αντίθετα, ήδη από το 1985, γίνεται ορατή η μείωση των ψηφοφόρων που τοποθετούνται στο αριστερό άκρο της κλίμακας (πρβλ. Βούλγαρης, 1990, σ. 253).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Αυτοτοποθέτηση ψηφοφόρων, 1981-1996

Πηγή: Στοιχεία Πίνακα 7.

λο τάση του εκλογικού ανταγωνισμού. Αντίθετα, η μεγάλη διασπορά απόψεων που χαρακτηρίζει τα πολυκομματικά και πολωμένα συστήματα, δημιουργεί φυγόκεντρες τάσεις οι οποίες εμφανίζονται γραφικά με την ασύμμετρη κατανομή των εκλογέων σε σχήματα με έντονα νοειδείς (U-shape) διαμορφώσεις.

Παραμένει η εξής απορία: Αν η ανάλυση που προηγήθηκε είναι σωστή, αν δηλαδή πράγματι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις εκλογές του 1981 είναι δικομματικό, με κύρια χαρακτηριστικά την εξασθένηση της πόλωσης και την κεντρομόλο διεύθυνση του εκλογικού ανταγωνισμού, πώς εξηγείται η ιδιαίτερα έντονη πόλωση του πρώτου μισού της δεκαετίας του '80; Χωρίς αμφιβολία, η περίοδος 1981-1985 αποτέλεσε το κορυφαίο σημείο της μεταπολιτευτικής πόλωσης, καθώς το ΠΑΣΟΚ, στενά παρακολουθούμενο από τη Ν.Δ., και «διαμέσου ενός [πολιτικού] λόγου ο οποίος παρουσίαζε το κοινωνικό και πολιτικό πεδίο διχοτομημένα σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα» (Lyrintzis, 1987, σ.

671), οδήγησαν σε πολιτική όξυνση, με κύριο χαρακτηριστικό την προσωποποίηση των κομματικών επιλογών (Μπεχράκης - Νικολακόπουλος, 1988, σ. 84).

Η αφετηρία της μεταπολιτευτικής πόλωσης βρίσκεται στη δεκαετία του '70. Το αντιπολιτευόμενο τότε ΠΑΣΟΚ επιχείρησε την πορεία προς την εξουσία, εφαρμόζοντας αυτό που ονομάστηκε «δομική αντιπολίτευση» (Σημίτης, 1978) – με απλά δηλαδή λόγια, την καθολική, αδιάκριτη και άνευ ορίων αντιπολίτευση (Τσεμπελής, 1984). Παραδόξως, όμως, το ΠΑΣΟΚ συνέχισε την πολωτική στρατηγική ακόμη κι όταν ο σκοπός του είχε πλέον εκπληρωθεί, δηλαδή και μετά την κατάληψη της εξουσίας τον Οκτώβριο του 1981. «Η πόλωση στο κομματικό σύστημα είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία», επισημαίνει ο Καλύβας (1997, σ. 89). Έτσι, οι εκλογές του 1984 για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο «διεξήχθησαν σε κλίμα πρωτοφανούς φανατισμού και πόλωσης» (Katsoudas, 1987, σ. 100). Η στρατηγική της πόλωσης εντάθηκε ακόμη περισσότερο μετά το 1984, όταν ο παλιός αντίπαλος του Παπανδρέου, Κώστας Μητσotάκης, ανέλαβε την αρχηγία της Ν.Δ. Ήδη στις παραμονές των εκλογών του 1985, ο διαχωρισμός της κοινωνίας ανάμεσα στις «δυνάμεις του φωτός» (που σύχναζαν στα «πράσινα» καφενεία) και τις «δυνάμεις του σκότους» (αυτές σύχναζαν στα «μπλε» καφενεία) ήταν σχεδόν απόλυτος.

Πώς δικαιολογείται το πολωτικό κλίμα του πρώτου μισού της δεκαετίας του '80, εφόσον αυτό δεν ανταποκρινόταν στη λογική του κομματικού συστήματος; Θα ήταν φυσικά δυνατόν να παραβλέψουμε το ζήτημα, απλώς θεωρώντας ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μια από τις «παρεκκλίνουσες περιπτώσεις» που αναφέρει δίχως όμως να επεξηγεί ο Sartori (1976, σ. 289, βλ. και σημ. 3), τον «πολωμένο δικομματισμό». Υπάρχει, όμως, καλύτερη απάντηση. Όπως εξηγεί ένας οξυδερκής παρατηρητής του φαινομένου, η πόλωση δεν ήταν δομικό στοιχείο του συστήματος, αλλά απλή «κομματική στρατηγική με στόχο τη διατήρηση της κυριαρχίας [των δύο μεγαλύτερων κομμάτων]», δεδομένου μάλιστα ότι «η δραματοποίηση της μεταξύ τους σύγκρουσης [...] άφηνε ελάχιστα περιθώρια επιτυχίας σε ακραία κόμματα» (Papadopoulos, 1989, σ. 62, 63). Στο ίδιο μήκος κύματος, σε ένα περισσότερο θεωρητικό άρθρο, ο Στάθης Καλύβας (1995) διευκρινίζει ότι «η πόλωση είναι στρατηγική που επιλέγουν κόμματα ευρισκόμενα υπό πίεση», ειδικά όταν πρόκειται για «νέα και ανασφαλή κόμματα που όμως διαθέτουν σημα-

ντικούς [οικονομικούς, οργανωτικούς ή συμβολικούς] πόρους». Αυτή ακριβώς ήταν η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, το οποίο, αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας το 1981 και ενώ είχε ήδη διαμορφωθεί δικομματικό σύστημα, επέλεξε ως κύρια στρατηγική τη διατήρηση της πόλωσης, με σκοπό την παγίωση της εκλογικής του βάσης, την κομματική διείσδυση στον κρατικό μηχανισμό, και την απομόνωση της Ν.Δ. στην αντιπολίτευση. Ωθούμενη από λανθασμένους εσωτερικούς χειρισμούς, η Ν.Δ. εγκατέλειψε τη μετριοπάθεια της προηγούμενης περιόδου και ακολούθησε την πολωτική τακτική του αντιπάλου της. Η πόλωση διήρκεσε μέχρι τις εκλογές του 1985, τις οποίες κέρδισε το ΠΑΣΟΚ, σταθεροποιώντας έτσι τη θέση του στην εξουσία. Μόνον τότε, μετά δηλαδή από τη δεύτερη συνεχόμενη εκλογική νίκη, η στρατηγική της πόλωσης έγινε για το κυβερνητικό κόμμα ασύμφορη (Kalynas, 1995). Η πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ για αποκλιμάκωση της πόλωσης σύντομα οδήγησε τη Ν.Δ. σε παρόμοια τακτική. Σταδιακά, η καθιέρωση δικομματισμού επρόκειτο να απαλλάξει το πολιτικό σύστημα από την έντονη πόλωση, αρχική αιτία της οποίας ήταν –οι πλέον ξεπερασμένες– διαιρετικές τομές του παρελθόντος.

5. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Στην αφετηρία ακόμη της Μεταπολίτευσης, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε συλλάβει την ιδέα ενός δικομματικού συστήματος αποτελούμενου από ένα κόμμα της κεντροδεξιάς (τη Ν.Δ.) και ένα κόμμα της κεντροαριστεράς (χρόμα ίσως της τότε ΕΔΗΚ και μετριοπαθών στοιχείων προερχόμενων από το ΠΑΣΟΚ), με αυτόν τον τρόπο αποκλείοντας τα εξτρεμιστικά κόμματα τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς (Καραμανλής, 1977, σ. 674). Περισσότερο όμως από τον Καραμανλή, ήταν το ίδιο το ΠΑΣΟΚ – πρωταίτιο της σταδιακής εκλογικής και πολιτικής περιθωριοποίησης της κομμουνιστικής Αριστεράς στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, καθώς και, αφότου κατέλαβε την εξουσία, σταθερά απρόθυμο για μόνη εφαρμογή αναλογικού εκλογικού νόμου²¹ – που συνέβαλε στην

21. Η δικομματική συστημική ισορροπία είναι βεβαίως δυνατόν να διαταραχθεί από την αλλαγή του εκλογικού νόμου και την καθιέρωση της αρχής της αναλογικότητας –όπως, για παράδειγμα, συνέβη πρόσφατα ακόμη στη Νέα Ζηλανδία (βλ. σχετικά Barker - McLeay, 2000). Ωστόσο, αλλαγή εκλογικού νόμου είναι δύ-

εδραίωση ενός υποδειγματικού δικομματικού συστήματος.

Τα δικομματικά συστήματα είναι εξαιρετικά σπάνια, γεγονός ό-χι εντελώς άσχετο με τις δυσκολίες διαμόρφωσής τους (για μια συζήτηση, βλ. Sartori, 1976, σ. 190-191). Όταν όμως εδραιωθούν, αποδεικνύονται εξαιρετικά σταθερά, ακριβώς εξαιτίας της δημιουργίας του περίφημου «μεσαίου χώρου», ο οποίος σωστό είναι να γίνεται κατανοητός ως *ένα ευρύ χωροταξικό διάστημα στο μέσον περίπου της κλίμακας πολιτικού ανταγωνισμού όπου και συνωθείται η μεγάλη μάζα των ψηφοφόρων*. Είναι αυτοί οι ιδεολογικά μετριοπαθείς ψηφοφόροι που δίνουν τη νίκη στις εκλογές. Και είναι για τον ίδιο ακριβώς λόγο που, στον σύγχρονο ελληνικό δικομματισμό, τα κόμματα εξουσίας έχουν κατά την τελευταία εικοσαετία κινηθεί κατά κεντρομόλο φορά με στόχο να κερδίσουν τους ψηφοφόρους του μεσαίου χώρου.

Από τα δύο κόμματα, το ΠΑΣΟΚ βρέθηκε (και ακόμη παραμένει) στην εξουσία κατά το μεγαλύτερο μέρος της τελευταίας εικοσαετίας ακριβώς διότι έχει πετύχει, εκτός από την αρχική είσοδό του στον κρίσιμο μεσαίο χώρο, τη συνεχή επέκταση της παρουσίας του σε αυτόν. Ο λόγος αυτής της επιτυχίας πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι, από την ίδρυσή του έως σήμερα, το ΠΑΣΟΚ, προοδευτικά αλλά χωρίς παρεκκλίσεις, ακολούθησε τακτική μετριασμού της αρχικής «σοσιαλιστικής» ιδεολογικής εικόνας του και τακτική πολιτικού ρεαλισμού. Αντίθετα, η Ν.Δ., αναγκασμένη από εκλογική σκοπιμότητα να συγκρατεί στους κόλπους της στοιχεία μη μετριοπαθή και μάλλον ακραία, συχνά ακολούθησε παλίνδρομη τακτική (Pappas, 1996, 1998, 2001), η οποία την έχει αποξενώσει από σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων του μεσαίου χώρου. Όπως δε φαίνεται να δείχνει η παρούσα πολιτική συγκυρία, η Ν.Δ., παρά τις προσπάθειες της ηγεσίας της, θα δυσκολευτεί να επανακτήσει τον χαμένο μεσαίο χώρο (συνεπώς, και την εξουσία), όπου πλέον το

σκολο να συμβεί σε περιβάλλον γαλιωμένου δικομματισμού, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν και τα δύο σημαντικά κόμματα διατηρούν περίπου ίσες πιθανότητες για την κατάληψη της εξουσίας (Boix, 1999, σ. 611, σημ. 7). Η συνθήκη όμως αυτή παύει να ισχύει σε δύο περιπτώσεις: (α) όταν το κόμμα που βρίσκεται στην αντιπολίτευση βλέπει την πιθανότητα εκλογικής νίκης του να μειώνεται κάτω από το 50%, οπότε έχει σοβαρό κίνητρο για να επιδιώξει μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος· (β) όταν εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή ένα τρίτο κόμμα το οποίο φαίνεται ικανό να διαταράξει το υπάρχον δικομματικό σύστημα, εις βάρος φυσικά των δύο προηγουμένων κυρίαρχων κομμάτων.

ΠΑΣΟΚ φαίνεται σταθερά εδραιωμένο. Αυτό όμως είναι αντικείμενο μιας επόμενης ανάλυσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BARKER, FIONA - MCLEAY, ELIZABETH (2000), «How Much Change? An Analysis of the Initial Impact of Proportional Representation on the New Zealand Parliamentary Party System», *Party Politics*, τόμ. 6, τχ. 2, σ. 131-154.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ (1999), «Το κομματικό σύστημα 1995-1998: Ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κοιμητικού ανταγωνισμού», στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα, 1999-2000*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, σ. 17-43.
- BLONDEL, JEAN (1968), «Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies», *Canadian Journal of Political Science*, τόμ. 1, τχ. 2, σ. 180-203.
- BOIX, CARLES (1999), «Setting the Rules of the Game: The Choice of Electoral Systems in Advanced Democracies», *American Political Science Review*, τόμ. 93, τχ. 3, σ. 609-624.
- BOSCO, ANNA (σε συνεργασία με Gaspar Carlos) (2001), «Four Actors in Search of a Role: Southern European Communist Parties», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 329-387.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (1990), «Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 249-278.
- BRUNEAU, THOMAS C. - DIAMANDOUROS, NIKIFOROS P. - GUNTHER, RICHARD - LUPHART, AREND - MORLINO, LEONARDO - BROOKS, RISA A. (2001), «Democracy, Southern-European Style», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 16-82.
- DAHL, ROBERT A. (1966), «Patterns of Opposition», στο Robert A. Dahl (επιμ.), *Political Oppositions in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven, σ. 332-347.
- DUVERGER, MAURICE (1964), *Political Parties: Their Organization and Activities in the Modern State*, Methuen, Λονδίνο.

- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΝΙΚΟΣ (1994), «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, σ. 41-74.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΝΙΚΟΣ - ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1996), «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος - Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 174-218.
- DIAMANDOUROS, NIKIFOROS P. (1991), «PASOK and State-Society Relations in Post-Authoritarian Greece (1974-1988)», στο Speros Vryonis Jr. (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, Aristide Karatzas, Νέα Υόρκη, σ. 15-35.
- DOWNS, ANTHONY (1957), *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, Νέα Υόρκη.
- ΔΩΔΟΣ, Δ. - ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π. - ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. - ΠΑΠΛΙΑΚΟΥ Β. (επεξεργασία πινάκων) (1990), «Η πολιτική κουλτούρα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: συγκριτικοί πίνακες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75Α, σ. 107-151.
- GUNTHER, RICHARD - PUHLE, HANS-JÜRGEN - DIAMANDOUROS, P. NIKIFOROS (1995), «Introduction», στο Richard Gunther - P. Nikiforos Diamandouros - Hans-Jürgen Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 1-32.
- GUNTHER, RICHARD - MONTERO, JOSÉ RAMON (2000), «The Anchors of Partisanship: A Comparative Analysis of Voting Behavior in Four Southern European Democracies», Working Paper 150, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Μαδρίτη.
- HOTELLING, HAROLD (1929), «Stability in Competition», *The Economic Journal*, τόμ. XXXIX, σ. 41-57.
- IGNAZI, PIERO (1992), «The Silent Counter-Revolution: Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe», *European Journal of Political Research*, τόμ. 22, σ. 3-34.
- KALYVAS, STATHIS N. (1995), «Towards a Comprehensive Approach to Democratic Breakdown and Consolidation: The Theoretical Implications of the Greek "Paradox"», Ανακοίνωση στο Symposium of the Modern Greek Studies Association, 2-5 Νοεμβρίου, Cambridge, Mass.
- KALYVAS, STATHIS N. (1997), «Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years, 1981-1985», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 23, τχ. 1, σ. 83-104.
- ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1977), «Ομιλία στο προσυνέδριο της Ν.Δ.», *Οι λόγοι του Κ. Καραμανλή*, τόμ. 4, Αθήνα, χ.χ., σ. 672-682.
- KATSODAS, DIMITRIOS K. (1987), «The Conservative Movement and New Democracy: From Past to Present», στο Kevin Featherstone - Dimitrios

- K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο, σ. 85-111.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1994), «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, σ. 217-251.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1997), «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 (Απρίλιος), σ. 168-178.
- ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, ΠΑΝΤΕΛΗΣ (1997), *Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής*, Πλέθρον, Αθήνα.
- LAASKO, MARKKU - TAAGERPERA, REIN (1979), «“Effective” Number of Parties: A Measure with Application to West Europe», *Comparative Political Studies*, τόμ. 12, τχ. 1, σ. 3-27.
- LIPHART, AREND (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven.
- LIPHART, AREND (1984), *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, Yale University Press, New Haven.
- LINZ, JUAN J. (1978), *The Breakdown of Democratic Regimes; Crisis, Breakdown, and Reequilibration*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο.
- ΛΟΥΛΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (1995), *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις, 1980-1995*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- ΛΟΥΛΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (2000), «Η “μάχη του μεσαίου χώρου”»: Πώς κρίθηκε εκλογικά, και πού θα κριθεί μετεκλογικά», *Το Βήμα*, 14 Μαΐου.
- LYRINTZIS, CHRISTOS (1983), «Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement», Αδημοσίευτη διατριβή, London School of Economics, Λονδίνο.
- LYRINTZIS, CHRISTOS (1987), «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, σ. 667-686.
- MAIR, PETER (1997), *Party System Change: Approaches and Interpretations*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ. κ.ά. (1988), «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69Α, σ. 5-23.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983α), *Stillborn Republic; Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983β), *The Rise of the Green Sun; The Greek Election of 1981*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College. Occasional Paper no. 1, Λονδίνο.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983γ), «The Emerging Party System», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 70-94.

- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1984), «The Greek Party System: A Case of "Limited but Polarized Pluralism"?», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 4, σ. 156-169.
- ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, ΜΑΡΙΑ Μ. (2000), *Η εκλογική πολιτική στο ελληνικό πολιτικό σύστημα: Εσωτερικές και ευρωπαϊκές παράμετροι, 1974-2000*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΜΟΛΙΝΑΡ, JUAN (1991), «Counting the Number of Parties: An Alternative Index», *American Political Science Review*, τόμ. 83, σ. 1383-1391.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ (1994), «Η διαριετική τομή Δεξιός-Αντιδεξιός στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 159-215.
- ΜΠΕΧΡΑΚΗΣ, Θ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1988), «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69Α, σ. 82-125.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1984), «Τα εκλογικά αποτελέσματα και η επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, σ. 109-125.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1989), *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1990), «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 203-237.
- ΠΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, ΓΑΝΝΙΣ (1989), «Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change», *Western European Politics*, τόμ. 12, τχ. 2, σ. 55-71.
- ΠΑΠΠΑΣ, ΤΑΚΗΣ Σ. (2001), «Το τέλος του χαρισματικού; Πολιτική κρίση, χαρισματική ηγεσία και δημοκρατία στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (υπό έκδοση).
- ΡΑΠΠΑΣ, ΤΑΚΙΣ Σ. (1996), *Grand Designs, Narrow Choices: Conservatives and Democracy in Southern Europe*, European University Institute, Working Paper 7, Φλωρεντία.
- ΡΑΠΠΑΣ, ΤΑΚΙΣ Σ. (1998), «*Nea Demokratia: Party Development and Organizational Logics*», στο Piero Ignazi - Colette Ysmal (επιμ.), *The Organization of Political Parties in Southern Europe*, Praeger, Westport, Conn., σ. 221-237.
- ΡΑΠΠΑΣ, ΤΑΚΙΣ Σ. (1999), *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο.

- PAPPAS, TAKIS S. (2001), «In Search of the Center: Conservative Parties, Electoral Competition, and Political Legitimacy in Southern Europe's New Democracies», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 224-267.
- ΠΑΣΧΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1984), «Δικομματισμός και λειτουργία του πολιτεύματος», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, σ. 192-211.
- PENNINGS, PAUL - LANE, JAN-ERIK (19980), «Introduction», στο Paul Pennings - Jan-Erik Lane (επιμ.), *Comparing Party System Change*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, σ. 1-19.
- PRIDHAM, GEOFFREY - VERNEY, SUSANNAH (1991), «The Coalitions of 1989-1990 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», *West European Politics*, τόμ. 14, τχ. 4, σ. 42-69.
- ROKKAN, STEIN (1968), «The Growth and Structuring of Mass Politics in Smaller European Democracies», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 10, τχ. 2, σ. 173-210.
- SANI, GIACOMO - SARTORI, GIOVANNI (1983), «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies», στο Hans Daalder - Peter Mair (επιμ.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 307-343.
- SARTORI, GIOVANNI (1966), «European Political Parties: The Case of Polarized Pluralism», στο Joseph LaPalombara - Myron Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton.
- SARTORI, GIOVANNI (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SEFERIADES, SERAPHIM (1986), «Polarization and Non-Proportionality; The Greek Party System in the Postwar Era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, τχ. 1, σ. 69-93.
- ΣΗΜΙΤΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ (1979), *Η δομική αντιπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- SMITHIES, ARTHUR (1941), «Optimum Location in Spatial Competition», *The Journal of Political Economy*, τόμ. XLIX, σ. 423-439.
- ΤΣΕΜΠΕΛΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1984), «Κυβέρνηση, αντιπολίτευση και "δίλημμα φυλακισμένου"», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι Εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, σ. 167-180.